

Narativní přístup v sociální práci: pomoc skrze reformulaci životních příběhů

Narrative Approach in Social Work: Helping Through the Reformulation of Life Stories

Miloš Votoupal

Mgr. Miloš Votoupal¹ je odborným asistentem na Katedře křesťanské sociální práce Cyrilometodějské teologické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci a zároveň postgraduálním studentem Katedry sociální práce a sociální politiky Fakulty sociálních studií MU. Oblastí jeho výzkumného zájmu je inkluze osob s mentálním handicapem a dále pak oblast teorií a metod sociální práce, které také vyučuje.

Abstrakt

Záměrem tohoto textu je představit narativní přístup jako možnou alternativu pro práci s klientem, či šířeji jako alternativní paradigma, tedy odlišný způsob pohlížení na charakteristiky a smysl sociální práce. V první části textu bude mým cílem seznámit čtenáře s charakteristikou narativního přístupu a s předpoklady, z nichž tento přístup vychází, a také diskutovat specifika narativního přístupu za pomoci komparace narativní perspektivy a konceptu životní situace podle Bartlettové (1970), který je jedním ze základních teoretických modelů sociální práce. Jsem přesvědčen o tom, že tato komparace může poukázat na potenciál narativního přístupu otevřít některá témata, která zůstávají v rámci využití modelu sociálního fungování skrytá, a následně s těmito tématy i pracovat.

Druhá část textu bude věnována praktické aplikaci metod a technik narativního přístupu na práci s klientem. Budou prezentovány nejen jednotlivé techniky dekonstrukce a externalizace, ale i příklady konkrétní práce s klientem založené na aplikaci narativního přístupu.

Klíčová slova

narativní přístup, dekonstrukce, externalizující rozhovor

Abstract

The aim of this text is to present the narrative approach as a possible alternative for working with a client, or more broadly as an alternative paradigm, different way to look at the characteristics and meaning of social work.

In the first part of the text will be my aim to acquaint the reader with the characteristics of the narrative approach and assumptions underlying this approach is based, and also discuss the specifics of the narrative approach to help the comparison of narrative perspective and the concept of life situation by Bartlett (1970), which is one of the basic theoretical models of social work. I am convinced that this comparison may highlight the potential of the narrative approach to open some themes that are in the model of living situation and social functioning of the present rather emergent, and consequently these themes and work. The second part will be devoted to practical application of methods and techniques of narrative approach to working with the client. Will be presented not only the deconstruction of the various techniques and outsourcing, as well as specific examples of work with clients based on the application narrative approach.

Keywords

narrative approach, deconstruction, externalizing conversation

Cílem textu je představit narativní přístup jako možnou alternativu pro práci s klientem, či širěji jako alternativní paradigma, tedy odlišný způsob pohledu na charakteristiky a smysl sociální práce. Domnívám se, že je na škodu odborné debatě o sociální práci v českém prostředí, že není narativní přístup jako taková alternativa zvažován, a rád bych poskytl argumenty pro to, proč by zvažován být měl.

Text je rozdělen do tří kapitol. V první z nich, nazvané Narativní filozofie, je narativní přístup ukotven v kontextu teorií kritické či radikální sociální práce a jsou zde pojmenovány nejvýznamnější odlišnosti pohledu narativního přístupu na místo sociální práce ve společnosti v porovnání s funkcionalistickými teoriemi, které jsou dominantní teorií v konceptualizaci sociální práce v našem prostředí.

V druhé části textu, zabývající se narativní teorií, nalezneme čtenář informace o historii narativního přístupu a předpokladech, skrze které tento přístup pohlíží na životní situaci konkrétních klientů a možnosti práce s nimi. Jsou zde také konceptualizovány zdroje těchto předpokladů, nalézající se především v oblasti radikálně konstruktivistických teorií a dále pak ve filozofickém díle Michela Foucaulta (1996, 2005).

Třetí část textu, nazvaná Narativní praxe, představuje konkrétní způsoby narativní práce s klientem, a to dvěma způsoby: jednak představením konkrétních narativních technik externalizace a dekonstrukce a za druhé představením konkrétních způsobů narativní práce s klienty v prostředí sociální práce.

Narativní filozofie

V pozadí sociální práce jako konkrétní praktické disciplíny vždycky stojí určitý typ teorie „o sociální práci“ (Navrátil, 2001). V současné době plní tuto úlohu v našem prostředí při definování role a úkolů sociální práce funkcionalistické teorie. Jsou dominantní „teorií o sociální práci“ u nás. A to natolik, že tento typ teoretického zakotvení považujeme za jedinou akceptovatelnou podobu sociální práce, aniž bychom zvažovali, v čem jsou jeho omezení. A právě proto volím v tomto textu funkcionalistické teorie jako základ pro komparaci s narativním přístupem.

V následující kapitole bych chtěl poukázat na některé diference mezi funkcionalistickými perspektivami a narativním přístupem právě v rovině konceptualizace role sociální práce ve společnosti.

Druhým, velmi úzce svázaným tématem je zakotvení narativní sociální práce do kontextu širšího proudu přístupů, nazývaných radikální či kritickou sociální prací. Chápání toho, jaké přístupy či způsoby práce mohou být považovány za adekvátní sociální práci, je prozatím v našem prostředí poměrně významným způsobem zúžené. Což může být na jedné straně užitečné při budování sociální práce jako společenské instituce, na straně druhé to omezuje potenciál pro dosažení změny, a tím i prostor či možnosti pro práci s klienty. Funkcionalistické teorie jsou úzce svázané s postavou amerického sociologa Talcotta Parsonse, a především s jeho dílem *The Social System*, vydaným v roce 1951.

Základní premisou Parsonsovy teorie (1951) je představa společnosti jako určitého specifického druhu organismu, ve kterém jednotlivé části plní specifické funkce pro zachování systému jako celku. Tento systém vždy usiluje o rovnováhu. Změna systému je možná, ale ve smyslu postupné evoluce k vyšší komplexitě. Otázka celkové změny systému či jeho historického vývoje stojí mimo oblast parsonsovského myšlení.

Parsons „společenskou realitu zachycuje jako systém vzájemně spjatých částí nebo proměnných“ (Šubrt, 2006: 17). Systém jako celek má z perspektivy strukturálního funkcionalismu větší hodnotu než jeho jednotlivé části, má tendenci k stabilitě a na jednotlivé části systému je nahlíženo z hlediska jejich příspěvku k fungování a stabilitě systému jako celku.

Funkcionalistické teorie předkládají konsenzuální model společnosti, předpokládají, že společnost je prostorem založeným na sdílených hodnotách a rolích, přijatých v procesu socializace. Z tohoto hlediska se společnost jeví jako celek, jehož prvky plní vůči sobě navzájem i vůči celku určité funkce. Každý sociální systém se snaží minimalizovat změny a směřuje ke stavu dynamické rovnováhy. Této rovnováhy je dosahováno tím, že jednotliví členové společnosti akceptují hodnotový systém této společnosti v procesu socializace nebo prostřednictvím procesů sociální kontroly. Hodnotový systém je zdrojem pravidel chování, která jsou základem hodnotového konsenzu, jenž je pro integraci systému rozhodující. Změny v systému probíhají graduálně, nikoli revolučně. Systémy se jako celky udržují bez ohledu na změny individuální skladby.

Ústředním konceptem, skrze který funkcionalistické myšlení ovlivňuje soudobou sociální práci

v českém prostředí, je koncept sociálního fungování. Jeho autorkou je Bartlettová (1970). Tento koncept je používán velmi samozřejmě, aniž bychom reflektovali některé důsledky, k nimž jeho využití vede. Tento koncept vznikl v období výrazného rozvoje strategické rodinné terapie a je také po mém soudu strategickou rodinnou terapií velmi výrazně ovlivněn. Dobrým příkladem může být důraz kladený na zvládnání, úkoly dané prostředím, snahu o homeostázu mezi jedincem a prostředím i důraz kladený na sociálního pracovníka jako experta na klientovu situaci. Tato tematika je rozpracovávána v našem prostředí především Musilem a Navrátilem (Musil, Navrátil 2002; Navrátil, 2003), proto nyní uvádím jejich definici pojmu sociálního fungování: „Termín sociálního fungování zde označuje komplex následujících skutečností:

1. Lidé a prostředí jsou trvale v interakci.
2. Prostor klade na člověka určité požadavky (formuluje očekávání, definuje sociální role) a člověk je na ně nucen reagovat.
3. Mezi požadavky prostředí a člověkem je obvykle rovnováha. Pokud lidé požadavky prostředí dostatečně nezvládají, rovnováha je rozkolísána a vzniká problém.
4. Někteří lidé jsou schopni si s problémem poradit a nastolit znovu rovnováhu sami, jiní tuto schopnost nemají a svou problémovou situaci nezvládají.
5. Příčinou problémů, nebo jejich nezvládnání, může být jak nedostatek dovedností na straně klienta, tak nepřiměřenost požadavků prostředí vůči němu.
6. Předmětem intervence sociálního pracovníka je interakce mezi způsobilostí klienta zvládat a tím, co od něj prostředí očekává. Jeho cílem je podporovat sociální fungování klienta tím, že mu pomáhá obnovit nebo udržovat rovnováhu mezi více či méně dostatečnou kapacitou zvládnání a této kapacitě více či méně přiměřenými požadavky prostředí.“ (Musil, Navrátil, 2002: 277).

Tato definice je v českém prostředí majoritním teoretickým konceptem sociální práce. Jsem přesvědčen o tom, že ačkoliv může být tato definice v mnoha případech užitečná, především ve svém důrazu na interakci mezi člověkem a prostředím, nalézají se v jejím rámci minimálně dvě „slepá místa“, v jejichž projasnění nám může být narativní přístup užitečný. V první řadě se jedná o to, jakým způsobem jsou v tomto pojetí definovány nároky prostředí. Jsou chápány jako něco neměnného,

definujícího danou situaci. To, co je možné měnit, je pouze klient, nikoliv nároky prostředí. Tento přístup je pak velmi často nepoužitelný u osob, které jsou ohroženy různými formami oprese, neboť součástí jejich problému bývá často právě to, že společenským očekáváním spojeným s jejich životní situací nedokážou v nějakém ohledu dostat. A je zde tedy na místě otázka, nakolik je daná situace pouze důsledkem klientova nezvládnání, či zda je klient danou situací definován jako nezvládnající. V procesech probíhajících mezi klientem a prostředím také nejde jenom o nároky, které prostředí na dotyčného klade, ale i o to, zda a jakým způsobem se dotyčný k nárokům prostředí postaví. Ve způsobu, jakým tento proces popisuje koncept sociálního fungování, je přítomna orientace na faktory prostředí jako dominantní prvek situace. Ústředním tématem se tedy stává otázka, „co by klient měl“. Na druhé straně ale vzniká podstatný deficit v orientaci na to, jaký je postoj klienta k situaci, co pro její řešení považuje za podstatné, jaké zdroje jsou mu pro řešení jeho situace přístupné. Ztrácejí se tedy otázky spojené s tématem, „co by klient chtěl“. Zde nám může být narativní přístup velmi užitečný jednak svým důrazem na oddělení klienta a problému a pak také orientací na strategie, kterými se klientovi již v současné době daří problém zvládat. Takováto strategie může být pro klienta velmi zplnomocňující, a to hned v několika ohledech. Jednak posiluje jeho identitu kompetentního jedince, jehož základní charakteristikou není jen to, že je nositelem určitého typu problému, a za druhé obrací jeho pozornost k plánům, cílům a hodnotám, jichž chce být sám nositelem. V neposlední řadě pak obrací jeho pozornost k prostředkům, které má pro dosažení těchto svých cílů k dispozici. Rozdílné jsou také způsoby chápání toho, co je adekvátní či profesionální intervence. Definice sociálního fungování tak, jak je v předchozím textu uvedena, je z tohoto hlediska ovlivněna spíše strategickým pojetím intervence, kde sociální pracovník je v pozici experta, který je schopen posoudit životní situaci klienta a na základě svého posouzení navrhnout intervenci, která obnoví rovnováhu mezi možnostmi klienta a nároky, které jsou na něj jeho okolím kladeny. Narativní práce klade oproti tomu důraz na spolupráci sociálního pracovníka a klienta, pracovník je více v roli partnera, který společně s klientem hledá způsob řešení jeho situace. Klient je tedy podstatně více vtažen do procesu samotné intervence i do hodnocení její úspěšnosti.

Ačkoliv je narativní přístup v českém kontextu chápán spíše psychotherapeuticky, je v prostředí sociální práce využíván – a to jak v oblasti práce s klientem (Walsh, 2009; Gitterman, Heller, 2011), tak i v oblasti vzdělávání a výcviku sociálních pracovníků (Epston, Rennie, Napan, 2004; Sax, 2006).

Narativní přístup lze považovat za součást z českého hlediska alternativního způsobu konceptualizace sociální práce, který je citlivější k rovině individuální zkušenosti klienta s danou situací. Tento typ pohledu, vycházející z poststrukturalních či postmoderních východisek, Malcolm Payne (Payne, 2005) shrnuje pod pojmem radikální sociální práce. Takto orientovaná sociální práce čerpá z několika základních zdrojů. Prvním z nich jsou práce Michela Foucaulta (1996, 2005), především aspekt jeho kritiky užití moci jako prostředku oprese v pomáhajících profesích. Dalším zdrojem je využití teorií pocházejících z oblasti systemického myšlení, tedy sociálně konstruktivistický přístup k popisu reality, důraz na roli jazyka. Třetím významným zdrojem je důraz na etnickou a kulturní senzitivitu. Jedná se především o kritickou, antidiskriminační a konstruktivistickou sociální práci.

Kritická sociální práce vzniká v australském prostředí, její hlavní představitelkou je Janis Fook (Fook, 2002). Ústředním tématem kritické sociální práce je pojem kritické reflexe, tato teorie vychází z Foucaulta, a zdůrazňuje tedy otázku nutnosti chápat nastavení společenského života jako předmět kritického zkoumání. Nezaměřuje se pouze na individuální rovinu obtíží, ale konceptualizuje i otázku, nakolik je klientova situace podmíněna znalostmi a praktickými způsoby fungování konkrétní společnosti.

Pro antiopresivní sociální práci je charakteristický příklon k ideám sociální spravedlnosti a politické angažovanosti sociální práce. Můžeme se zde setkat s rozdělením, které rozlišuje „udržovací přístupy“, zaměřené na pomoc klientům při zvládnání obvyklých úkolů a soustřeďující se na posilování dovedností potřebných pro toto zvládnání na individuální úrovni. Pod tuto charakteristiku je možné zahrnout i funkcionalistické perspektivy. Proti nim staví „přístupy zaměřené na osvobození“, chápající sociální práci jako profesi, která by se jednak měla aktivně zasazovat o odstranění nerovností v sociálních vztazích uvnitř profese, zde jsou důležitými pojmy antidiskrimi-

nační praxe a etnická a kulturní senzitivita vůči klientům (Dominelli, 2002). Druhým významným důrazem je soustředění na otázku spravedlnosti v celospolečenské rovině, a to především v propojování obtíží, kterým klienti ve svých životech čelí, s poukazem na nerovnosti ve společenském uspořádání, které mají vliv na konkrétní podobu veřejných politik a interpersonálních vztahů, jež mohou být příčinou těchto obtíží.

Konstruktivistické perspektivy v sociální práci rozvíjejí například Parton a O'Byrne (2000). Ústředním zaměřením jejich přístupu je pohled na roli komunikace a užívání jazyka v sociální práci. Konstruktivistické přístupy nejsou založeny na „psycho“ komplexu, nespolehají na vědecké znalosti o osobních a sociálních problémech a intervencích, ale na porozumění moci jazyka a komunikaci s lidmi za účelem konstrukce změny.

Narativní teorie

Cílem této části textu je poskytnout čtenáři vstupní informace jednak o historii narativního přístupu, a dále pak o předpokladech, skrze které narativní přístup nahlíží na klientovu životní situaci a možnosti práce s ní.

Rád bych na tomto místě upřesnil to, jak je v mém textu narativní přístup chápán. Zde považuji za nutné rozlišit osobní narativitu v širším pojetí, kterou je možné definovat jako určitý způsob pohledu na roli osoby v definování vlastního světa. Jak konstatuje Čermák: „Osobní narativity jsou z hlediska obsahu a formy lidskými identitami. Podle toho pak příběhy imitují život a prezentují vnitřní realitu do vnějšího světa. Současně tvarují a konstruují vypravěčovu realitu a osobnost. Příběh je identita člověka, příběh tvořený, vyprávěný, revidovaný a znovuyprávěný v průběhu života“. (Čermák, 2002: 20), která je využívána některými dalšími přístupy pro práci s klientem (např. logoterapií), a specifický způsob práce s touto narativitou v rámci narativního přístupu. Můj text je zaměřen na pojetí narativity v narativním přístupu, představení tohoto specifického způsobu práce je tedy cílem mého textu.

Narativní přístup je spolu s přístupem zaměřeným na řešení součástí širší skupiny přístupů, které jsou označovány jako systemické. Narativní přístup pro práci s klientem uvedli do obecného povědomí Michael White a David Epstein (1990) především svou knihou „Narrative Means to Therapeutic Ends“, publikovanou v roce 1990. Ve svém přístupu navazují na myšlenky

francouzského filozofa Michela Foucalta týkající se vztahu mezi mocí a jazykem: „Podle Foucalta je nástrojem moci jazyk, a lidé mají ve společnosti moc, jež je přímo úměrná jejich schopnosti účastnit se na různých rozpravách, které tuto společnost utvářejí.“ (Friedmann, 2009: 49). Takže lidé, jejichž způsob definice toho, co je ve společnosti správné a žádoucí, ve veřejné debatě převáží, mohou jedince s odlišnými charakteristikami označit jako „nevhodné“ a vyloučit jejich názor z veřejné debaty, a tak je zcela marginalizovat. Můžeme tedy spolu se Skorunkou (2006) konstatovat, že „zkušenost jedince a významy, které jsou jí přikládány, nejsou utvářeny pouze jedincem, ale jsou zakotveny v dané kultuře a touto kulturou spoluvytvářeny“ (Skorunka, 2006: 50). Narativní přístup se tedy soustřeďuje na vztah mezi jedincem a kulturním prostředím, ve kterém tento jedinec žije. Cílem narativní práce je otevřít spolu s klientem prostor pro alternativní příběhy, ve kterých bude klient autorem, a nikoli pouhou „obětí“ pohledu kultury na svou životní situaci. Alternativní příběh může být nalezen skrze klientovy „odlišné závěry“. Tyto „odlišné závěry“ definuje White (White, in Roscoe, 2009) jako aspekty životní zkušenosti osoby, které se jeví v rámci dominantního způsobu vyprávění příběhu jako „živé“. Za pomoci zaměření pozornosti na tato, v současné době skrytá témata je možné hledat most k novým příběhům, založeným na skrytých potenciálech klientů a jejich schopnosti se s výzvami života vyrovnat.

Rád bych tedy nyní seznámil čtenáře se základními aspekty narativního přístupu ke skutečnosti, tak jak je definují Friedmannová s Combsem: „Tyto myšlenky jsou: 1. realita je sociálně konstruována, 2. realita je vytvářena prostřednictvím jazyka, 3. realita je strukturována a udržována prostřednictvím vyprávění, 4. neexistují žádné neměnné pravdy.“ (Friedmann, 2009: 42). Domnívám se, že pro pochopení narativního přístupu je třeba tyto základní aspekty blíže charakterizovat. V případě sociální konstrukce reality je možné hovořit o tom, že to, co vytváří psychologickou strukturu skutečnosti – tedy názory, zákony, společenské zvyky, vzniká na základě interakcí osob v průběhu života. Realitu si tedy průběžně vytvářejí aktéři tím, jak ji prožívají a jakým způsobem se k ní stavějí, jak uvádí Friedmannová (2009). Významnou roli zde hrají procesy, které nám umožňují naše poznání ohledně skutečnosti sdílet s ostatními lidmi, a vytvářet tak společnou

kulturu. Berger a Luckmann (1966) shrnují tyto procesy pod pojem „reifikace“, která je podle nich „vnímáním produktů lidské činnosti, jako by byly něčím jiným než lidskými produkty – jako například přírodninami, výsledky kosmických zákonů, nebo projevy boží vůle. Reifikace znamená, že člověk dokáže zapomenout, že on sám je tvůrcem lidského světa“ (Berger a Luckmann, 1966: 89). Tato reifikace je na jednu stranu nezbytná, je však třeba počítat s tím, že se jedná o pouze do určité míry užitečnou sociální konstrukci, nikoliv o součást vnější reality. Druhý významný rozdíl je v pojetí jazyka. Narativní přístup soustřeďuje svou pozornost na jazyk jako prostředek formující náš pohled na realitu světa, ve kterém žijeme. V tomto přístupu je „jediným světem, který lidé mohou poznat, svět sdílený v jazyce, a jazyk je interaktivním procesem, nikoliv pasivním přijímáním předem existujících pravd“ (Friedmann, 2009: 43). Přesný význam slov je ze své podstaty neurčitý, shoda na jejich významu vzniká dojednáváním aktérů komunikace. Tato neurčitost je potenciální výhodou pro tento způsob práce, v rozhovorech, které pracovníci s klienty vedou, díky ní vzniká prostor pro dojednávání nových významů jednotlivých prvků klientovy situace, a ty tak mohou ve výsledku nabídnout alternativní pohled na celou jeho životní realitu.

Domnívám se, že je pro lepší pochopení dobré charakterizovat roli klienta a pracovníka a pojetí problému tak, jak je chápe narativní přístup. Klient je v tomto přístupu chápán především jako odborník na vlastní život, na jehož posouzení v závěru záleží, jak chce svůj problém řešit a co si chce ze spolupráce se sociálním pracovníkem odnést. Jak konstatuje Walsh: „Všechny lidské pohledy na vlastní identitu jsou nutně proměnlivé. To, kým jsme, je dynamickým procesem měnícího se bytí spíše než něčím trvale daným. Z perspektivy narativního přístupu jsou tedy všichni lidé schopni budovat nové, uschopňující příběhy, které v sobě obsahují nový smysl lidského ‚já‘.“ (Walsh, 2009: 278).

Co se týče povahy problému, je základním příspěvkem narativního přístupu důraz na oddělení člověka a problému. Člověk je sám o sobě kompetentní, pouze je v určitém vztahu k problému. Toto přesvědčení je základem techniky externalizace, která bude představena v další části textu. Role sociálního pracovníka obnáší pomoc klientovi při hledání nových pohledů na jeho životní příběh, které klienta ukazují v novém,

produktivnějším či pozitivnějším světle. Jak konstatuje Walsh (2009), sociální pracovník zaujímá pozici „archeologa“. Nikoliv proto, aby studoval detaily z klientovy osobní historie, ale spíše aby pochopil základní „stavební bloky“ klientova příběhu, jako jsou jeho přesvědčení, předpoklady a hodnoty. Vztah mezi klientem a sociálním pracovníkem má odlišnou formu oproti jiným přístupům, sociální pracovník se zřídka role experta a stává se spíše spolupracovníkem. Sociální pracovník se také snaží „demystifikovat“ vztah mezi ním a klientem tím, že pomáhá orientovat klienta na samotný proces narativní práce, a to tím, že ho vyzývá ke kladení otázek či komentování probíhající intervence.

Narativní praxe

V této kapitole bych rád charakterizoval některé techniky využívané v rámci narativního přístupu a dále se pak zmínil o modelových příkladech praxe založené na narativním přístupu.

Základní technikou je tzv. externalizující rozhovor, několika pohledům na jeho obvyklou strukturu se budu věnovat v následujícím textu. První pohled na tematiku přináší ve své práci Walsh (2009), který strukturuje využití narativního rozhovoru v práci s klientem následovně:

- „1. využití externalizujícího rozhovoru (osoba není problém)
2. zmapování vlivu problému na osobu
3. zmapování vlivu osoby na problém (silné stránky, výjimky, kompetence)
4. zjištění, zda klient upřednostňuje současnou situaci, či na ní chce něco změnit“ (Walsh, 2009: 280.)

Druhý pohled přináší Roscoe a Jones (2009) ve svém pojetí dekonstruktivního rozhovoru:

Práce v rámci této struktury se skládá ze tří základních částí.

V první z nich má klient prostor pro vyprávění svého příběhu. Společně s pracovníkem se v této části snaží nalézt dominantní dějovou linii příběhu, tedy to, jakým způsobem si klient sám svůj příběh vysvětluje, jakým způsobem ho má strukturován a organizován. Cílem pracovníka je v této době především navázání vztahu s klientem a dojednávání cílů a způsobů spolupráce s ním.

Ve druhé, stěžejní části rozhovoru je hlavním tématem naslouchání příběhu a průzkum věnující se jeho důležitým složkám: mocenským vztahům, kultuře, historii, žitým tradicím, způsobu, jakým je klientova role v příběhu legitimována, skrytým

předpokladům, pozici klienta uvnitř příběhu.

Třetí částí je tzv. re-authoring, tedy jakési pozvání klientů k vytvoření nového příběhu skrze nalezení nového způsobu pohledu na příběh původní. Nejdůležitějším prostředkem je zde nalezení alternativního příběhu, především ve smyslu explorační „prožití zkušenosti“, tak jak ji interpretuje Friedmannová (2009). Zde se jedná o způsob práce založený na individuálních příbězích lidí. Tato práce má lidem umožňovat přijmout za své životní alternativy, které leží za hranicemi dominantních příběhů.

Mírně odlišnou strukturu narativního rozhovoru uvádí ve své práci Skorunka (2010). Dovolují si zde jeho poněkud širší popis shrnout do tří následujících stadií:

1. „Problémové“ stadium – převažuje orientace na problém klienta, konverzace je zaměřena na popis, v němž dominuje problém, ten je následně identifikován a popsán.
2. Externalizační stadium – na jeho počátku je snaha o externalizaci problému, následují otázky na vliv problému na klienta. Klient je vyzván k zaujetí pozice vůči problému. Dalším tématem je identifikace výjimek v příběhu definovaném problémem.
3. Stadium nového příběhu – zde je nově nalezený příběh posilován a doplňován za pomoci svědectví osob či situací, které mohou klienta v jeho úsilí podpořit.

Základní fázi narativní práce ve všech popisovaných modelech je externalizující rozhovor, probíhající v kontextu snahy o dekonstrukci problémového příběhu a nalezení jeho možných alternativ. Dekonstrukci a externalizaci jako základním prvkům bude věnována následující kapitola.

Dekonstrukce

Klíčovou částí narativních přístupů je dekonstrukce „problémových“ příběhů. Cílem pracovníka je zaměřit konverzaci s klientem především na otázky mocenských vztahů, historie kultury, ve které klient žije, legitimnost klientových rolí, jeho skrytých předpokladů, jeho pozice v příběhu (Roscoe, Jones, 2009) a v rámci těchto témat především na věci, které klient pokládá za zcela samozřejmé. Zde je důležitým úkolem pracovníka vytvořit svými otázkami prostor, ve kterém může klient nahlédnout možné alternativní pohledy právě na ty části svého příběhu, které pokládá za neměnitelné.

Externalizující rozhovor

Důležitým prvkem procesu dekonstrukce je využití externalizujícího rozhovoru. Základním smyslem je umožnit klientovi nahlédnout sama sebe a svůj problém jako dvě rozdílné věci. Neztotožňovat tedy sebe s problémem, se kterým přichází. „Externalizace umožňuje lidem zažít sebe sama jako oddělené od problému; problém je problém, nikoliv v osobě je problém. V kontextu externalizujícího rozhovoru přestává problém reprezentovat „pravdu“ o podstatě člověka, o tom, kým je. Následně se objevují dostupné možnosti, jak problém řešit.“ (White, in Skorunka, 2010: 575).

Toho se dosahuje za pomoci kladení otázek, ve kterých jsou přídavná jména, která lidé používají jako své charakteristiky, změněna na jména podstatná. Neptáme se tedy „Jak dlouho jste už přetíženi?“, ale spíše „Jak dlouho už vás to přetížení ovlivňuje?“ (Roscoe, Jones, 2009).

Jak konstatuje Gjuríčová (2003), příběhy, které si lidé o sobě a o problému tvoří, mají na jejich životy reálně negativní účinek především v tom, že potvrzují a upevňují představy, které klienti o sobě a svých možnostech v dané situaci mají. „Klienti často vidí a popisují sami sebe jako problematické (například jako úzkostné nebo neschopné) a tyto verze omezují jejich schopnost vidět věci jinak a také chovat se jinak. Obvykle klienti sami při rozhovoru objeví, že některé jejich zkušenosti odporují dominantnímu příběhu.“ (Gjuríčová, Kubička, 2003: 45).

Skorunka (2010) připomíná, že externalizace umožňuje člověku zaujmout postoj k problému snazším způsobem, neboť problém již není neoddelitelnou součástí jedincovy identity, což je obvyklý přístup naší kultury k problému. Externalizaci lze využít i k identifikaci individuálních či skupinových zdrojů, jako mohou být postoje, vlastnosti či hodnoty.

Příklady práce s klienty založené na narativním přístupu

To, jak může narativně orientovaná intervence v oblasti sociální práce vypadat, bych nyní rád ilustroval na dvou konkrétních příkladech. Jsem si vědom toho, že přenos způsobů konkrétní případové práce z odlišného kulturního a jazykového prostředí může být poměrně obtížný, ale vede mě k tomu nedostatek textů tohoto typu pocházejících od českých autorů. V českém prostředí jsou k dispozici práce představující narativní přístup

z pohledu rodinné terapie (Gjuríčová, Kubička, 2003; Skorunka, 2006; Skorunka, 2010). Texty, které by reflektovaly konkrétní příklady narativní praxe v oblasti sociální práce, doposud chybějí. V českém prostředí sociální práce je obtížné nalézt texty představující konkrétní způsoby práce s klientem, a ještě výrazněji se to týká příkladů práce založené na narativním přístupu. Můžeme se setkat s jistým množstvím textů konceptualizujících konstruktivistické perspektivy v práci s klientem jak z praktického (Zatloukal, 2008; Zatloukal, 2011; Bobek a Peniška, 2008), tak i ze spíše akademického hlediska (Navrátil, Janebová, 2010). Tyto texty si však za svůj cíl kladou rozvíjení profesionality sociálního pracovníka, s tímto cílem představují přístupy, ale mimo jejich zorné pole stojí dopady na klienta a jeho životní situaci, reprezentované konceptualizací konkrétní případové práce. Domnívám se, že je to způsobeno dvěma příčinami: jednak sociální pracovníci velmi výjimečně píšou o vlastní specifické praxi (to je u nás vázáno spíše na psychotherapeutickou kulturu) a za druhé autoři akademických textů většinou mají jiné odborné zájmy, než psát o konkrétních způsobech práce s klientem. V našem prostředí je tedy mnohem jednodušší nalézt texty, které se nějakým způsobem snaží o rozvoj či institucionalizaci sociální práce jako oboru, než texty otevírající diskusi o specifických zkušenostech klientů s jejich životní situací a specifických způsobech práce s nimi. Příkladem může být situace, která stojí ve středu mého zájmu, tedy práce s mladými lidmi s mentálním handicapem. Jedná se o cílovou skupinu, pro kterou jsou v současné době rozvíjeny mnohé nové služby. V českém prostředí však nemáme k dispozici způsoby práce, které by nám umožňovaly zapojit jejich specifické zkušenosti s životní situací do vytváření a průběhu intervencí. Tuto situaci považuji za velmi problematickou a snažím se o převod či snad adaptaci metody a metodiky práce s životním příběhem, která by měla umožňovat větší zapojení osob s mentálním handicapem do otázek, které se jich týkají. Tento přístup naráží jak na jisté obtíže na straně klientů, tak na velmi podstatné potíže ze strany prostředí, ve kterém se pohybují a které automaticky předpokládá, že nejsou dostatečně nezávislí a vybavení dostatečnými psychickými a sociálními kompetencemi na to, aby jejich subjektivní pohled na vlastní situaci byl cenný a mohl být zdrojem pro intervenci. Toto sdílené kulturní přesvědčení podle mého

názoru blokuje využití mnohých typů narativně orientovaných intervencí v oblasti práce s lidmi s mentálním handicapem, např. práce s životním příběhem (Hewit, 2006; Ryan, Walker, 2007) nebo kolektivní narativní praxe (Denborough, 2008). Vzhledem k tomu, že jsem si kladl za cíl představit narativní přístup i v podobě praktického způsobu práce a jeho efektů, nezbylo mi, než se uchýlit k zahraničním zdrojům, ačkoliv jsem si vědom mnohých rizik, která z toho vyplývají. Bylo by skvělé číst o tom, jak v českém prostředí sociální pracovníci s lidmi s mentálním handicapem pracují, jak své roli rozumějí a jak své obtížné situace klienti vnímají, k jakým řešením chtějí dojít a co by jim v tom mohlo pomoci. Vzhledem k tomu, že přes určitou zkušenost práce s lidmi s mentálním handicapem jsem v současné době zařazený spíše ve škatulce „akademik“, nemohu nabídnout v reflexi vlastní případové práce, ale je to směr, kterým bych se chtěl vydat a rád bych k podobnému způsobu psaní vyprovokoval i pracovníky z praxe, protože si myslím, že je škoda, že takovýto typ velmi narativních textů v odborné reflexi naší sociální práce spíše chybí.

Plucznik a Kis-Sines (Plucznik, 2008) popisují využití narativního přístupu v rámci sociální práce s mladými lidmi, kteří žijí s rodičem s diagnostikovaným psychiatrickým onemocněním.

Pro jejich přístup jsou charakteristické dva prvky:

Autorky jednak chápou své klienty jako „konzultanty“, kteří mohou být významným zdrojem informací o situaci, ve které žijí. Tyto informace mohou být významné jak pro lidi v podobné životní situaci, tak i pro pracovníky či služby, kteří do dané situace intervnují.

Druhým podstatným konceptem jejich práce je tzv. „spoluautorství“. Tento koncept jim poskytuje způsob, jak přejít od obvyklých dokumentů vytvářených spíše z expertní pozice a zaměřených na problematické aspekty situace k dokumentaci alternativních znalostí, které mohou zpochybnit deficitní či problémově orientované teorie, považované ve vztahu k těmto rodinám za samozřejmé. To proto, aby znalosti, které mají jednotlivci o své situaci, byly dostupné co nejširšímu publiku a umožnily tak vytváření kolektivní odpovědi na situaci, která bývá často považována pouze za soukromý problém.

Ačkoliv autorky nijak nezpochybňují, že jejich klienti prošli obtížnou životní situací, zaměřují svou pozornost spíše na to, jakým způsobem se

jim dařilo v této situaci žít. Uvádějí tři základní okruhy otázek, které jim tento způsob práce umožnily:

„Kdo vám pomáhal zvládnout nejobtížnější okamžiky? U koho jste mohli nalézt podporu? Byl to konkrétní člověk, zvíře či hračka? Jaké konkrétní věci vám přinášely útěchu či bezpečí?“

Měli jste k dispozici nějaké dovednosti, které vám umožňovaly pečovat o ostatní členy rodiny? Nebo dovednosti umožňující snížit či minimalizovat riziko plynoucí z obtížného období? Pokud ano, jak se domníváte, že jste se těmto dovednostem naučil/a? Odkud se ty znalosti vzaly?“

Získal/a jste nějaké specifické poznatky či porozumění životu skrze svou zkušenost s tím, že máte člena rodiny, který trpí psychickým onemocněním? Mohl/a byste popsat některé z těchto poznatků či porozumění?“ (Plucznik, 2008: 20–21.)

Za pomoci odpovědí na tyto otázky jsou vytvářeny dokumenty popisující znalosti a dovednosti potřebné pro život s rodičem s psychiatrickou diagnózou. Tyto dokumenty mohou být užitečné jako prostředek k otevření pohledu na to, čeho je reálně možné dosáhnout v životech klientů a v jejich vztazích, a svým zaměřením na silné stránky klientů a zdroje, které mají k dispozici, tak mohou do jejich životů přinést změnu.

Dalším podstatným prvkem představeného přístupu je orientace na příběhové linie otevírající novou perspektivu. Klienti jsou často na začátku rozhovoru „uvízlí“ v období, které bylo v rodinném životě problematické. Základní dějovou linií v jejich chápání situace často bývá motiv ztráty, reprezentovaný například větou „Má matka nikdy nebyla jako ostatní matky“. Takovéto prohlášení předpokládá status někoho, kdo je v oblasti rodičovství horší než ostatní, a činí neviditelným mnoho způsobů, kterými se i přes přítomné obtíže dokázala matka angažovat pro své děti. Autorky však konstatují, že zároveň jsou v rozhovoru přítomny i jiné linie (mladí lidé důsledně tvrdí „Já vím, že mě matka miluje“, či matky říkají „Chci tu být vždycky pro své děti“), a snaží se společně s klienty nalézt most, po kterém by bylo možné přejít k alternativním liniím vyprávění. K tomuto přechodu jim slouží otázky, jako například:

„Můžete mi vyprávět příběh, který by ukazoval na to, že vás vaše matka miluje?“ nebo „Můžete mi říci o okamžiku, kdy jste dokázala být nablízku svým dětem?“ (Plucznik, 2008: 23). Když autorky vyslechnou příběhy o lásce a vzájemnosti,

ptají se: „Jak moc byla ta věc (myšlenka, čin, vztah) pro vás důležitá? Kde nebo od koho jste se naučil/a to udělat nebo tomu přikládat hodnotu? S jakými životními hodnotami je to pro vás spojené? Jaký typ aktivit je pro vás uskutečnitelný, když se držíte těchto principů?“ Autorky tak nacházejí alternativní pohled, který je běžně skryt v rodinách klientů. A na základě nového pohledu na situaci tak nalézají alternativní příběh, který umožňuje klientům převzít větší zodpovědnost za jejich život.

Druhým příkladem, na který bych rád upozornil, je narativní práce s dětmi v krizi, tak jak ji popisují Buckley a Decter (2006). I v jejich případě je práce s klientem založena na využití externalizující formy rozhovoru, která již byla představena v předchozí části textu. Zde bych se rád zaměřil na další dva prvky jejich způsobu práce s klientem, které jsou také pro narativní přístup typické. Jedná se zaprvé o vytváření rituálů, které umožňují klientům přijmout jejich novou identitu kompetentního, od problému odděleného jedince. Druhým podstatným způsobem je využití dopisů při práci s klientem. V přístupu těchto autorů jsou rituály zaintegrované následujícím způsobem: „Plánujeme setkání, na kterých děti a dospívající vyprávějí lidem, které považují za sobě blízké, o tom, co se dozvěděli o sobě, o působení problému na jejich život, o tom, jaké naděje mají do budoucna a jak se chtějí za těmito nadějemi vydat.“ (Buckley, Decter, 2006: 8.) Tato setkání mají obvykle podobu bouřlivé oslavy, i když se na nich hovoří o podstatných a složitých problémech. Autoři se také snaží účastníky takového setkání podpořit v tom, aby dotyčnému dávali najevo, že jsou si vědomi změny, kterou on a jeho rodina prodělali, a společně hledají způsoby, jak tuto změnu podpořit.

Ve své práci představují také využití tohoto způsobu práce s rituálem či dopisy na několika kasuistikách. Jednou z nich je případ Sarah, osmnáctileté studentky umění, která byla hospitalizována na základě pokusu o sebevraždu. Sarah s pracovníkem hovořili o důsledcích, které má deprese pro její život, jejích obavách z ní a útěse, kterou nalézá v umění. Sarah cítila jako radikálně novou myšlenku, že deprese je něco odděleného, co je k ní pouze v určitém vztahu. Dopusud měla tendenci chápat depresi jako základní součást své identity. Sarah spolu s pracovníkem napsali depresi dopis, ve kterém Sarah vyjádřila svůj vztek

nad tím, že jí deprese chce vzít všechno, co má pro ni v životě cenu.

Sarah cítila, že chce tento svůj nový pohled na depresi sdílet se svou rodinou. Ta ji navštívila na lůžkovém oddělení tentýž večer. Sarah vedla s rodinou dlouhý rozhovor, ve kterém s jejími členy sdílela své nové porozumění depresi a ptala se jich na podporu, kterou jí mohou poskytnout. Její blízcí nadšeně souhlasili a sdíleli její vztek z toho, že by jim ji deprese mohla vzít. Sarah se vrátila domů spolu se svou rodinou s novým porozuměním sama sobě jako člověku žijícímu ve vztahu s depresí, místo toho, aby odcházela jako „sebevražedný pacient“. Pracovník jí po jejím odchodu napsal dopis shrnující tuto konverzaci, tento dopis také vložil do její nemocniční karty.

Proč pracovat narativně?

Předtím, než se pokusím o shrnutí důvodů pro využití narativního přístupu jako možného alternativního paradigmatu, rád bych na tomto místě upozornil na několik argumentů pro to, co nám může přinést práce s příběhy klientů, tak jak je uvádí Gergenová a Gergen (2007): Práce s příběhy nám může umožnit zaujetí pozice maximální vnímavosti vůči klientům. Vyprávění příběhů je dovednost vlastní všem lidem, tedy i našim klientům. Každý člověk je potenciálním zdrojem mnoha příběhů. Umožníme-li klientům vyprávět jejich příběhy, posilujeme tím jejich vnímání sebe sama jako svědků pravdivosti vlastního způsobu existence. A svým nasloucháním jejich příběhů máme možnost potvrdit jejich pravdivost, a navázat tak s nimi užší vztah. A na základě tohoto procesu jim pomoci objevit to, že nejsou nositeli jediného příběhu, ale že vždycky existuje možnost nalézt novou, kompetentnější identitu.

Souhlasím s Walshem (Walsh, 2009), který konstatuje, že narativní přístup může být vhodný pro osoby ovlivněné náročnou životní situací, jako je např. trauma, nemoc, zneužívání, zde především pro snahu těchto osob znovu definovat své místo v životě. Dále pak pro členy všech společenských skupin trpících opresí, lidí vnímající sebe samé jako „outsidery“ či osoby nesoucí určitou nálepku (např. diagnózu), která jim byla dána zvenčí, a to především pro svůj potenciál dát těmto lidem možnost být kompetentnějšími tvůrci vlastních životů.

Jsou samozřejmě i momenty, ve kterých se může jevit využití narativního přístupu jako potenciálně rizikové. Je nutno připustit, že jistý limit

narativního přístupu je v tom, že existují některé aspekty klientovy situace, které „převyprávět“ nedají. Potýkají-li se klienti s aktuálním nedostatkem zdrojů či jinými omezeními, může být využití tohoto přístupu v intervenci poměrně obtížné. Stejně tak může být vnímáno jako problematické soustředění na subjektivní rovinu prožívané zkušenosti, domnívám se však, že tento aspekt může být v našem kontextu spíše výhodou.

Jak již bylo řečeno na počátku tohoto textu, sociální práce v našem prostředí je jako obor jasně zakotvena v strukturálně funkcionalistických teoriích. Tyto teorie však popisují jiný typ sociálního prostředí, než je to, ve kterém se sociální práce u nás dnes reálně děje.

Zůstává však otázkou, zda je možné některá omezení strukturálně funkcionalistických teorií překonat za jejich současného využití jako dominantní teorie, či zda by nebylo případně užitečným řešením připustit existenci více teorií užitečných pro konceptualizaci sociální práce v českém prostředí. A zde by po mém soudu mohl být narativní přístup jednou z potenciálně užitečných teorií, nabízejících jinou, „neexpertní“ optiku pro práci s klientem. A velmi rád bych tímto textem přispěl k otevření diskuse o tom, zda a kdy je tato optika a na ní postavený způsob práce v prostředí sociální práce potřebný.

Seznam literatury:

BARTLETT, H., SAUNDERS, B. **The Common Base of Social Work Practice**. New York: National Association of Social Workers, 1970.

BERGER, P. L., LUCKMANN, T. **Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge**. Garden City, NY: Anchor Books, 1966.

BOBEK, M., PENIŠKA, P. **Práce s lidmi**. Brno: NC PUBLISHING, 2008.

BUCKLEY, E., DECTER, P. **From Isolation to Community: Collaborating with Children and Families in Times of Crisis**. In *The International Journal of Narrative Therapy and Community Work*. 2006, 2, s. 3–12.

ČERMÁK, I. **Myslet narativně (kvalitativní výzkum „on the road“)**. In ČERMÁK, I., MIOVSKÝ, M. (Eds.). **Sborník z konference Kvalitativní výzkum ve vědách o člověku na prahu třetího tisíciletí**. Brno: Psychologický ústav AV ČR, Nakladatelství Albert, 2002, s. 11–25.

DENBOROUGH, D. **Collective narrative practice: Responding to Individuals, Groups**

and Communities Who Have Experienced Trauma. Adelaide: Dulwich Centre Publications, 2008.

DOMINELLI, L. **Anti-Oppressive Social Work Theory and Practice**. Basingstoke: Palgrave, 2002.

EPSTON, D., RENNIE, G., NAPAN, K. **On Becoming a just Practitioner: Experimenting with the Final Paper of an Undergraduate Programme as a Rite of Passage**. In *Aotearoa New Zealand Social Work Review*. Vol. 16-4, Summer 2004, pp. 38–49.

FOOK, J. **Social Work, Critical Theory and Practice**. London: Sage, 2002.

FOUCAULT, M. **Myšlení vnějšku**. Praha: Herrmann, 1996.

FOUCAULT, M. **Je třeba bránit společnost. Kurs na Collège de France 1975–1976**. Praha: Filosofie, 2005.

FREEDMAN, J., COMBS, G. **Narativní psychoterapie**. Praha: Portál, 2009.

GERGEN, M., GERGEN, K. J. **Narratives in Action**. In BAMBERG, M. (ed.). **Narrative – State of the Art**. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2007, s. 133–144.

GITTERMAN, A., HELLER, N. **Integrating Social Work Perspectives and Models with Concepts, Methods and Skills with Other Professions' Specialized Approaches**. In *Clinical social work journal*, 2011, volume 39, issue 2, pp. 204–211.

GJURIČOVÁ, Š., KUBIČKA, J. **Rodinná terapie: systematické a narativní přístupy**. Praha: Grada, 2003.

HEWITT, H. **Life story books for people with learning disabilities a practical guide**. Kidderminster: British Institute of Learning Disabilities, 2006.

MUSIL, L., NAVRÁTIL, P. **Přístupy k práci s menšinami**. In SIROVÁTKA, T. **Menšiny a marginalizované skupiny v České republice**. Brno: Masarykova univerzita a Nakladatelství Georgetown, 2002, s. 263–290.

NAVRÁTIL, P. **Teorie a metody sociální práce**. Brno: Marek Zeman, 2001.

NAVRÁTIL, P. **Životní situace jako předmět intervence sociálního pracovníka**. In *Sociální práce / Sociálna práca*, Brno: ASVSP, 2003, roč. 2003, č. 2, s. 84–94.

NAVRÁTIL, P., JANEBOVÁ, R. **Reflexivita v posuzování životní situace klientů a klientek sociální práce**. Hradec Králové: Gaudeamus, 2010.

- PARSONS, T. **The social system.** London: Routledge & Kegan Paul, 1951.
- PARTON, N., O'BYRNE, P. **Constructive social work: towards a new practice.** London: Macmillan Press, 2000.
- PAYNE, M.: **The origins of social work: continuity and change.** London: Palgrave Macmillan, 2005.
- PLUCZNIK, R., KIS-SINES, N. **Growing up with parents with mental health difficulties.** In *The International Journal of Narrative Therapy and Community Work.* 2008, 4, s. 15–26.
- ROSCOE, K. D., JONES, I. M. **Critical Social Work Practice: A Narrative Approach.** In *International Journal of Narrative Practice.* 2009, s. 9–18.
- RYAN, T., WALKER, R. **Life Story Work. A practical guide to helping children understand their past.** London: British Association for Adoption and Fostering, 2007.
- SAX, P. **Developing preferred stories of identity as reflective practitioners.** In *Journal of Systemic Therapies.* Vol. 25. No. 4. 2006, pp. 59–72.
- SKORUNKA, D. **Narativní přístup v psychoterapii a kvalita života u dětí a dospívajících.** In MAREŠ, J. **Kvalita života u dětí a dospívajících.** Brno: MSD, 2006, s. 45–68.
- SKORUNKA, D. **Narativita a psychoterapie.** In VYBÍRAL, Z., ROUBAL, J. **Současná psychoterapie.** Praha: Portál, 2010, s. 562–583.
- ŠUBRT, J. **Talcott Parsons a jeho přínos soudobé sociologické teorii.** Praha: Karolinum, 2006.
- WALSH, J. **Theories for Direct Social Work Practice.** Belmont: Wadsworth Cengage Learning, 2009.
- WHITE, M., EPSTON, D. **Narrative means to therapeutic ends.** New York: Norton, 1990
- ZATLOUKAL, L. **Postmoderní myšlení v poradenské praxi.** In *Sociální práce / Sociálna práca,* Brno: ASVSP, 2007, č. 3, s. 75–86.
- ZATLOUKAL, L., HAVLÍK, M., DOLEČEK, Z., ŠOTOLA, J. **Komplexní posuzování potřeb klientů v rámci poradenského rozhovoru z hlediska přístupu zaměřeného na řešení.** In *Sociální práce / Sociálna práca,* Brno: ASVSP, 2011, č. 1, s. 81–92.

Poznámky

- 1 Kontakt: Katedra křesťanské sociální práce, Cyrilometodějská teologická fakulta, Univerzita Palackého Olomouc Na Hradě 5, 771 11 Olomouc milos.votoupal@upol.cz

Copyright of Czech & Slovak Social Work / Sociální Práce / Sociálna Práca is the property of Czech & Slovak Social Work and its content may not be copied or emailed to multiple sites or posted to a listserv without the copyright holder's express written permission. However, users may print, download, or email articles for individual use.